Analysis of Glass Enamel Techniques and Designs in The Qajar Museum in Tabriz

Mahnaz Dolgari Sharaf *
Master of Handicrafts, Department of Islamic Art, Faculty of Arts, Soore University, Tehran, Iran.
Abdolkarim Attarzadeh
Assistant professor, Department of Islamic Arts, Soore Universty, Tehran, Iran.

Abstract
The glass enameling is one of the artistic skills with a long history in Iran, which at the same time with the Qajar period, with the arrival of donated and custom works from Europe, was influenced by their techniques, designs, and the manifestations of these effects continue to this day. The combination of decorative techniques and patterns and similarities between domestic and imported products sometimes obscures whether they are Iranian or non-Iranian. In the Qajar Museum of Tabriz, a precious treasure of such glassware with a wide range of colors and designs is kept, which has been analyzed in the present study. The purpose of this study is to identify the technical characteristics of enamel (execution methods) of the glass of this collection and analyze the role of the ink used on them. This research sought to answer the question that what technical characteristics (execution methods) and visuals (designs) do the enamel works of Tabriz Qajar Museum have and what message do they have in their visual arrays? The necessity of the forthcoming research arises from the fact that so far no detailed and comprehensive study has been done to extract and analyze the techniques and patterns of glazed glass in this collection. The purpose of this study is to identify the technical and artistic characteristics of glazed glass in this collection and analyze the pattern used on them. The present research is of basic-applied type and descriptive-analytical method. The method of data collection is based on observations of works in museums and library studies. The samples examined include 30 enameled glass works of Qajar Museum in Tabriz. Tables and diagrams have been used to show the technical and decorative features of the works and the frequency of each of the variables. The results of the study and description of the variables led the research to analyze the data based on library resources. The results showed that the enamel glass of Qajar Museum of Tabriz has been applied on all kinds of decanters, vases, jewelry boxes, inks, teapots, glass bowel, hookahs, vases, glass candlesticks and oil lamps. The glass of this collection is made of opaline, Cameo glass and colorless and clear colored glass and their enamel is done using opaque, luster glaze and gold enamel paints. The director of the Qajar Museum in Tabriz introduced two pairs of straits in this collection as a gift from Napoleon Bonaparte to Fath Ali Shah Qajar. The high quality of the enamel of this collection indicates that the mentioned works were produced by famous factories in European countries and Turkey in the field of glassmaking and were sent as gifts to the Qajar kings or by order of Iranian merchants and statesmen. The main motifs of the enamels in this collection include human motifs (the role of European men and women, Qajar kings and politicians), plant motifs (western ivy plant, which the Iranians call Kondan, various leaves, rosette, medallions which the Iranians call bergamot, five feathers flower, pomegranate flower), the lion and the sun and the inscription. The works of this collection are luxurious, donated and imported. In some of them, features of Western aristocratic art styles such as Rococo can be seen, and in another category, according to the motifs of Qajar kings, politicians and the role of lions are onsetved. The sun has been a propaganda tool in the service of showing the glory of Shah Qajar and the discourse of government power.

Keywords: Qajar Museum of Tabriz, Iranian glass enamel, European glass enamel, glass decorations, Motifs on glass.

* Email (corresponding author): mdolgarisharaf@gmail.com

Copyright© 2021, the Authors | This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and .Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms

دوفصلنامه هنرهای صناعی اسلامی سال پنجم • شماره ۱ • بهار و تابستان ۱۴۰۰
صفحات: ۱۵۸-۱۴۵
تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۱۵ •• تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۵/۳۰

تحلیل فنون و نقوش مینای آبگینه‌های موجود در موزه قاجار تبریز

مهناز دولگری شرف *
کارشناس ارشد صنایع دستی، دانشکده هنر، دانشگاه سوره، تهران، ایران.
عبدالکریم عطارزاده
دانشیار گروه هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه سوره، تهران، ایران.

چکیده
میناکاری بر آبگینه از جمله مهارتهای هنری با سابقه‌ای طولانی در ایران است که همزمان با دوران قاجار با ورود آثار اهدایی و سفارشی از اروپا، تحت تأثیر تکنیک‌ها، نقوش و طرح‌های آنها قرار گرفت و مظاهر این تأثیرات تا عصر حاضر ادامه دارد. تلفیق تکنیک‌های تزیینی و تشابهِ نقوش در محصولات داخلی و وارداتی، گاهی ایرانی یا غیر ایرانی بودن آنها را با ابهام مواجه می‌کند. در موزه قاجار تبریز گنجینه نفیسی از این‌گونه آبگینه‌ها با طیف وسیعی از رنگ و طرح نگهداری می‌شود که در پژوهش حاضر مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. هدف پژوهش پیش رو شناخت شیوه‌های اجرای مینای آبگینه‌های این مجموعه و تحلیل نقش مایه‌های به کار رفته بر روی آنهاست. این پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش بود که آثار مینای موزه قاجار تبریز از چه ویژگی‌های فنی (شیوه‌های اجرا) و بصری (نقوش) برخوردارند و در آرایه‌های بصری خود چه پیامی را به همراه دارند؟ به همین منظور، نمونه‌هایی از این مجموعه انتخاب و بررسی شد. نوع پژوهش بنیادی، توصیفی _ تحلیلی با رویکردی تطبیقی و گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و میدانی است. نتایج به دست آمده نشان داد که مینای آثار این مجموعه با استفاده از رنگ‌های اُپک، لاستِر و طلاکاری انجام گرفته و آرایه‌های تزئینی به کار رفته در آنها، حاوی نقوش اروپایی و سنتیِ ایرانی است. در این میان نقوش انسانی (نقش زنان و مردان اروپایی، شاه و رجال سیاسی قاجار)، گیاهی (کُندن، انواع برگ، ترنج، گل پنج‌پر، گل انار)، شیر و خورشید و رقم (کتیبه)، اصلی‌ترین نقوش به کار رفته در آثار این مجموعه بوده است. آثار مذکور تجملاتی، اهدایی و وارداتی بوده، که به سفارش تجار و دولتمردان ایران ساخته شده و تزئینات مینای دسته‌ای از آنها متاثر از سبک هنری اشرافی غربی، چون روکوکو بوده و دسته‌ای دیگر نیز با توجه به تصویر شاهان قاجار، رجال سیاسی و نقش شیر و خورشید، ابزاری تبلیغاتی در خدمت نمایش شوکت شاهان قاجاری و گفتمان قدرت حکومت بوده است.

واژگان کلیدی:
موزه قاجار تبریز، مینای شیشه ایرانی، مینای شیشه اروپایی، تزئینات شیشه، نقوش روی شیشه.

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده اول با عنوان «مستندنگاری و بررسی تحلیلی آبگینه های موجود در موزهٔ قاجار تبریز » به راهنمایی نویسنده دوم است، که در گروه هنر اسلامی دانشکده هنر دانشگاه سوره به انجام رسیده است.

** نویسنده مسئول مکاتبات: mdolgarisharaf@gmail.com

حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را با دیگران به اشتراک بگذارد منوط بر اینکه حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

میناکاری آبگینه، نقاشی و تزیین شیشه با لعاب ویژه تهیه شده از ترکیبات سیلیس[1] و اکسیدهای فلزی است که به منظور ثابت‌ماندن رنگ، در کوره‌ای با حرارت ۴۸۰ الی۵۴۰ درجه سانتی‌گراد پخته می‌شود .(Hosseini et al, 2000, p.48) از رنگ‌های مصرفی در میناکاری می‌توان به رنگ‌های پودری، طلا و لاسترها[2] اشاره کرد. آثار متنوع مکشوفه و باقی‌مانده از مینای شیشه در ایران نشان‌دهنده رونق و استمرار آن از پیش از تاریخ تا دوره قاجار و پس از آن بوده که برای نمونه می‌توان به آثار به‌دست آمده از حفاریهای تپه حسنلو در آذربایجان به صورت شش عدد مهره گردنبند شیشه‌ای، متعلق به سالهای ۹۰۰ الی ۸۰۰ پیش از میلاد (Islami et al, 2021) و تنگ‌های شیشه‌ای میناکاری شده مربوط به قرون سوم و چهارم هجری از گرکان و نیشابور اشاره کرد (Ghaeni, 2004, p. 87). همچنین به گفته زکی محمد حسن هنر میناکاری بر روی چراغ و قندیل مساجد از ایران به کشورهای مصر، سوریه، دمشق و حلب انتقال یافته است (Hassan, 1998, p.299). در اوایل دوران قاجار، مینای آبگینه به روشهای سنتی، به‌ویژه در تهران و شیراز انجام می‌شده است. در این دوران افزایش روابط میان دربار با دولت‌های اروپایی منجر به ورود آبگینه‌های مینای اهدایی و سفارشی با کیفیت بالا از آن کشورها به ایران شد. در این میان، به صورت کلی، کیفیت پایین آبگینه‌های تولید داخل سبب تمایل عمومی به سمت آثار با کیفیت وارداتی و در نتیجه تغییرات در میناکاری سنتی شد. تقاضاهای درباری و شخصی برای خرید آبگینه‌های مینای اروپایی و سفارش برای حکّ نقوش و نمادهای ایرانی بر آنها، گاه داخلی یا وارداتی بودن آنها را با ابهام مواجه می‌کند. از جمله این آثار، مجموعه‌ای از آبگینه‌های موجود در موزه قاجار تبریز با ویژگی‌های غنی فنی و تزیینی است. این پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش بود که آثار مینای موزه قاجار تبریز از چه ویژگی‌های فنی (شیوه‌های اجرا) و بصری (نقوش) برخوردارند و در آرایه‌های بصری خود چه پیامی را به همراه دارند؟ بر این اساس هدف پژوهش حاضر شناخت شیوه‌های اجرای مینای آبگینه‌های این مجموعه و تحلیل نقش مایه‌های به کار رفته بر روی آنهاست. ضرورت پژوهش پیش رو از آنجا ناشی می شود تا کنون مطالعه دقیق و جامعی برای استخراج و تحلیل فنون و نقوش مینای آبگینه‌های این مجموعه صورت نگرفته و این آثار دانسته‌های ارزشمندی در ارتباط با آگاهی از مینای غیر ایرانی و تمایز آن با مینای ایرانی و همچنین جایگاه هنر مینا در میان تبلیغات سیاسی حکومت قاجار دارد. توجه به سنت‌های مینای آن دوران در تولید آثار امروز نیز، ضرورت این را دوچندان کرده است.

۱. پیشینه پژوهش

در رابطه با مینای شیشه و آبگینه‌های دوران قاجار، مطالعاتی صورت گرفته است. سعدآبادی، اسدی، شمیلی و مهرآوری (۱۴۰۰)، در مقاله خود با عنوان »فن شناسی تکنیک تزیین مینا در آثار شیشه‌ای« در کنفرانس ملی معماری، عمران و شهرسازی و افق‌های هنر اسلامی در بیانیه گام دوم انقلاب، ضمن معرفی هنر مینای روی شیشه، نحوه اجرای آن را تبیین نموده است. سارا رستخیز (۱۳۹۷) در پایان نامه مقطع دکتری خود با عنوان «پژوهشی بر نشانه شناسی فرهنگی آثار شیشه‌ای دوره قاجار تا دوره معاصر» با راهنمایی غلامعلی حاتم در دانشگاه الزهرا، فرم و تزئینات آثار شیشه‌ای دوره‌ی قاجار تا به امروز را با هدف نشانه‌شناسی فرهنگی مورد بررسی قرار داده است. زهرا غروی (۱۳۹۴) در پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد خود با عنوان «بررسی تحولات اجتماعی، فرهنگی و هنری شیشه‌های دست ساز دوره قاجار » و راهنمایی محمد تقی آشوری در دانشگاه هنر تهران، تأثیر تحولات این دوره را بر تزیین شیشه دستی تبیین نموده است. آرزو خانپور (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «واردات شیشه در دوران قاجار» میـزان و نـوع واردات محصـولات شیشه‌ای از طریق اسناد موجود در دوره قاجار را مطالعه نموده اسـت. علاوه بر موارد مذکور، زهرا موسویان (۱۳۹۱) نیز، در پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد خود با عنوان «بررسی و طبقه بندی شیوه های تولید و تزیین لوازم روشنایی شیشه ای دوران قاجار» و راهنمایی علی اصغر شیرازی در دانشگاه شاهد، شیوه‌های ساخت و تزیین لوازم روشنایی دوران قاجار را معرفی و طبقه‌بندی کرده است. در تحقیقات فوق به طور مجزا، پژوهش مستقلی درباره‌ی ویژگیهای فنی (شیوه‌های اجرا) مینای آبگینه‌های موجود در موزه‌ی قاجار تبریز و تحلیل صوری و معنایی نقوش آنها نگاشته نشده است. در مقاله‌ی پیش رو سعی شده است، ضمن معرفی آثار مینای این مجموعه، شیوه‌های اجرا و نقش مایه‌های به کار رفته در آنها، استخراج و مورد تحلیل قرار گیرد.

۲. روش پژوهش

پژوهش حاضر از این جهت که با بررسی فنون و نقوش مینای آبگینه های موزه قاجار تبریز، می‌تواند در تولید آثار جدید هم مورد توجه قرار بگیرد، بنیادی و کاربردی است که به روش توصیفی_تحلیلی و رویکردی تطبیقی انجام گرفته است. شیوه جمع آوری اطلاعات نیز بر اساس مشاهده مستقیم آثار در موزه و مطالعات کتابخانه‌ای انجام گرفته است. جامعه آماری مورد مطالعه، ۳۰ اثر مینای آبگینه، موجود در موزه قاجار تبریز است. به این ترتیب که ابتدا متغیرهایی چون نام اثر، شیوه‌های اجرای مینا و نوع نقش هر اثر توصیف و سپس با جزیی‌پردازی بیشتر در خصوص آثار، به تحلیل آنها برای به دست آوردن ویژگی‌های فنی، صوری و معنایی پرداخته شده است. برای بررسی منظم تک‌تک آثار و شناخت اصولی‌تر ویژگی‌های تکنیکی و نقش‌مایه‌های به کار رفته، از جداول و نمودارهایی استفاده شد تا ضمن به‌دست آوردن فراوانی‌ها، اطلاعات طبقه‌بندی و به‌سامان شود. درنهایت ویژگی‌های فنی و نقوش آثار این مجموعه، با آثار تولید ایران، مقایسه و پس از تحلیل داده‌ها بر اساس منابع، نتیجه‌گیری انجام شد.

۳. بررسی و مطالعه داده‌ها

آثار آبگینه موجود در موزه قاجار تبریز، در تالار موسوم به آبگینه در طبقه اول، درون ویترین‌های شیشه‌ای قرار دارند. بخشی از این آثار پس از تأسیس در سال ۱۳۸۵ از موزه آذربایجان و بخش دیگر آن از موزه ملی ایران و اداره میراث فرهنگی تهران به این مرکز منتقل شده است. در این تالار ۱۲۰ اثر آبگینه با فرمها و تکنیک‌های تزیینی متنوع و متفاوتی به نمایش گذاشته شده‌اند که تعدادی از آنها میناکاری شده‌اند و ۳۰ نمونه از آثار مذکور به عنوان جامعه آماری مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. از آنجا که معرفی و توصیف یکایک آنها از حوصله این مقاله خارج بود و چه بسا تحلیل و نتیجه را با مشکل مواجه می‌کرد، با بهره‌گیری از جدول و نمودار و چیدمان ویژگی‌های مرتبط با مینای آبگینه، گزینه‌هایی انتخاب شد تا ضمن معرفی تمامی نمونه‌های مطالعاتی در جدول، بتوان درصدها و اطلاعات سامان یافته‌ای را مشخص کرد. گزینه‌های انتخابی شامل: نام اثر، شیوه‌های اجرای مینا (شامل رنگ اُپک، لاستر، طلاکاری مستقیم و برجسته) و نقوش شاخص آنها (نقوش گیاهی با زیرگزینه‌های کُندن، انواع برگ، گل فرنگ ، گل پنج پر، ترنج، گل انار، نقوش انسانی اروپایی و ایرانی، نقش شیر و خورشید و کتیبه) بود. بررسی تک‌تک آثار و تکمیل جدول شماره یک، نمودارهایی را به دست داد که فراوانی هریک از بخش‌های مورد مطالعه را مشخص نمود. سپس متغیرها توصیف و در نهایت تحلیل داده‌ها با مطالعه منابع انجام گردید. مجموع اطلاعات و توصیفات ارائه شده در جدول ذیل درج شده که به علت تشابه نوع ظرف، تکنیک مینا و نقوش، اطلاعات برخی از آثار در یک ردیف قرار گرفته است.

جدول ۱. مشخصات توصیفی آثار میناکاری شده موزه قاجار تبریز (نگارندگان)

Table 1: Descriptive details of the enameled works of Qajar Museum of Tabriz (photo: writers photo Archive)

ردیف Row	اطلاعات اثر Artwork information: نام و تصویر Name and image	اطلاعات میناکاری Enamel information: شیوه‌ی اجرا Execution method	اطلاعات میناکاری Enamel information: انواع نقوش types of motifs	جزئی از تصویر اثر Part of the image	آنالیز خطی (نگارندگان) Linear analysis (Source: Authors)
۱	تنگ سرنیزه‌ای اُپالین، فرانسه Opaline Decanter, France	رنگ اُپک، طلاکاری مستقیم Opaque Color, Gilding	ترنج، کُندن، گل پنج-پر، برگ و نقطه چین-های مرواریدی Medallion, Ivy lines, five feathers flower, Leaves and Pearl strands		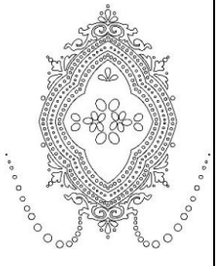
۲	تنگ، فرانسه Decanter, France	رنگ اُپک، طلاکاری مستقیم Opaque Color, Gilding	گل فرنگ، کُندن و برگ Rosette, Ivy lines and leaves		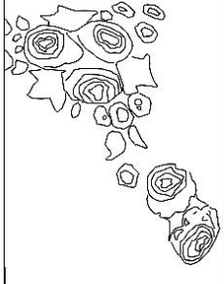
۳	تنگ‌های سرنیزه‌ای، فرانسه Decanters, France	رنگ اُپک، طلاکاری مستقیم، طلاکاری برجسته Opaque Color, Gilding, Embossed Gilding	کُندن و نقش زنان اروپایی The Ivy lines and image of European women		

۴	تنگ سرنیزه‌ای، فرانسه Decanter, France	رنگ اُپک، لاستر، طلاکاری مستقیم Opaque Color, Luster, Gilding	کُندن، نقش زنان اروپایی، گل‌فرنگ، برگ، شیر و خورشید و رقم Ivy lines, European women, Rosette, The lion and the sun and the inscription		
۵	تنگ سه‌پوست، بوهمیا Cameo glass Decanter, bohemia	رنگ اُپک Opaque Color	کُندن، گل فرنگ و برگ Ivy lines, Rosette and leaves		
۶	تنگ سه‌پوست، فرانسه Cameo glass Decanter, France	رنگ اُپک، طلاکاری برجسته Opaque Color, Embossed Gilding	کُندن Ivy lines		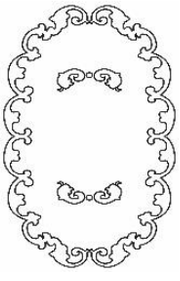
۷	جعبه جواهرات اُپالین، بوهمیا Opaline Jewelry Box, Bohemia	رنگ اُپک، طلاکاری مستقیم Opaque Color, Gilding	کُندن، گل فرنگ و برگ Ivy lines, Rosette and leaves		
۸	جعبه جواهرات اُپالین ، فرانسه Opaline Jewelry Box, France	رنگ اُپک، طلاکاری برجسته Opaque Color, Embossed Gilding	کُندن، گل پنج‌پر و برگ Ivy lines, five feathers flower and Leaves		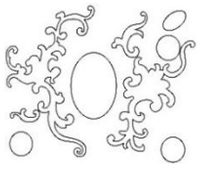
۹	جعبه جواهرات اُپالین ، فرانسه Opaline Jewelry Box, France	رنگ اُپک، طلاکاری مستقیم Opaque Color, Gilding	کُندن، گل فرنگ، برگ و نقطه چین‌های مرواریدی Ivy lines, Rosette, Leaves and Pearl strands		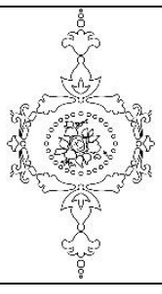

۱۰	جعبه‌جواهرات، احتمالا بوهمیا Jewelry Box, Probably, Bohemia	رنگ اُپک، طلاکاری برجسته Opaque Color, Embossed Gilding	گل انار، برگ، نقطه چین‌های مرواریدی pomegranate flower Leaves, Pearl strands		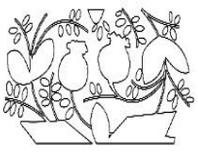
۱۱	جوهردان بارفتن، ترکیه Ink, Turkey	رنگ اُپک، طلاکاری مستقیم Opaque Color, Gilding	گل پنج‌پر و برگ five feathers flower and Leaves		
۱۲	جوهردان بارفتن، ترکیه Ink, Turkey	طلاکاری مستقیم Gilding	خطوط پولکی شکل Decorative sequin lines		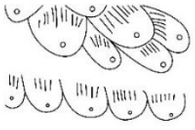
۱۳	چای‌دان، فرانسه tea preserving jar, France	رنگ اُپک، لاستر Opaque Color, Luster	گل فرنگ و برگ Rosette and leaves		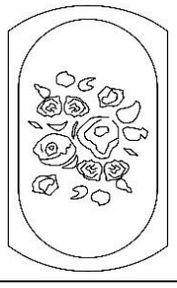
۱۴	چای‌دان، احتمالا بوهمیا tea preserving jar, Probably Bohemia	رنگ لاستر Luster	برگ مو، تصویر مظفرالدین شاه Grape leaf, image of Muzaffar al-Din Shah		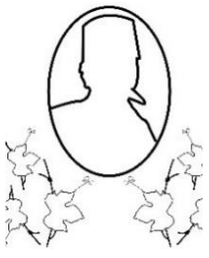
۱۵	چای‌دان سه‌پوست، بوهمیا Cameo glass tea preserving jar, Bohemia	رنگ اُپک Opaque Color	کُندن، گل فرنگ و برگ Ivy lines, Rosette and leaves		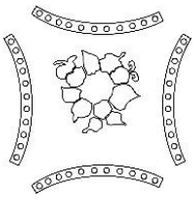
۱۶	پایه قلیان سه‌پوست، بوهمیا Cameo glass Hookah base, Bohemia	طلاکاری مستقیم Gilding	کُندن پیچکی Ivy lines		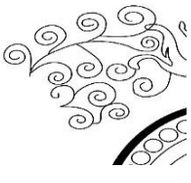

۱۷	گلدان سه‌پوست، بوهمیا Cameo glass Vase, Bohemia	رنگ اُپک Opaque Color	کُندن، گل فرنگ و برگ Ivy lines, Rosette and leaves		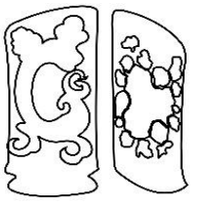
۱۸	گلدان، فرانسه Vase, France	رنگ اُپک، طلاکاری مستقیم Opaque Color, Gilding	کُندن، گل فرنگ، برگ، نقش زنان و مردان اروپایی Ivy lines, Rosette, leaves, European men and women	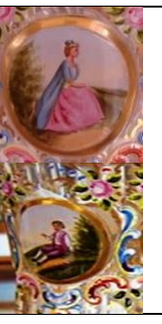	
۱۹	گلدان بوهمیا Vase, Bohemia	رنگ اُپک، طلاکاری مستقیم Opaque Color, Gilding	گل، خطوط تزئینی و نقطه چین‌های مرواریدی Flowers, decorative lines and Pearl strands	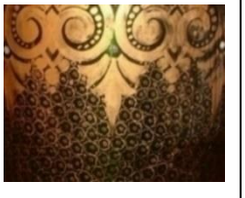	
۲۰	شکلات‌خوری‌سه‌پوست، بوهمیا Cameo glass bowel, Bohemia	طلاکاری مستقیم Gilding	کُندن پیچکی Ivy lines		
۲۱	شمعدان (لاله‌نوروزی)، بوهمیا Candle Stick, Bohemia	رنگ اُپک، طلاکاری برجسته Opaque Color, Embossed Gilding	ترنج، گل پنج‌پر و تصویر ناصرالدین شاه و امین السلطان Medallion, five feathers flower, Picture of Nasser al-Din Shah and Amin al-Sultan		
۲۲	شمعدان (لاله‌نوروزی)، فرانسه Candle Stick, France	رنگ اُپک، لاستر، طلاکاری برجسته Opaque Color, Luster, Embossed Gilding	کُندن، ترنج، برگ، شیر و خورشید و نقطه چین‌های مرواریدی Ivy lines, Medallion, Leaves, Pearl strands and Pearl strands	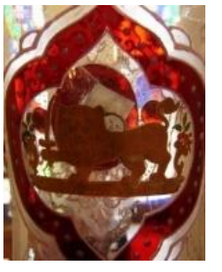	

۲۳	 چراغ نفتی، فرانسه Oil lamp, France	طلاکاری مستقیم Gilding	کُندن Ivy lines		

۳-۱. معرفی و توصیف آثار:

بر طبق آثار مورد مطالعه، میناهای موجود در موزه قاجار تبریز بر روی انواع تنگ‌ها (از جنس اُپالین[۳]، سه پوست[۴] و شیشه بی‌رنگ شفاف)، جعبه‌های جواهرات (از جنس اُپالین و شیشه رنگین شفاف)، جوهردانها (از جنس شیشه بارفتن[۵])، چای‌دانها (از شیشه اُپالین، سه‌پوست و بی‌رنگ شفاف)، پایه قلیان‌ها (از شیشه سه پوست)، گلدانها (از جنس رنگین، سه‌پوست و شیشه بی‌رنگ شفاف)، شکلات خوریها (از شیشه سه‌پوست) و شمعدانهای شیشه‌ای (با پایه بارفتن و رنگین) و چراغ نفتی (با شیشه بی‌رنگ شفاف) اجرا شده است. در این میان دو جفت از تنگ‌های پر تزئین این مجموعه را، کارشناس موزه قاجار تبریز به نقل از مرحوم ترابی طباطبایی (پدر سکه‌شناسی ایران) هدیه ناپلئون بناپارت به فتحعلی‌شاه قاجار دانسته است (شکل ۱). Mrs. Abolfathzade (personal communication Nowember22, 2021).

شکل ۱: تنگ‌های سرنیزه ای، ساخت فرانسه (نگارندگان)
Fig. 1: decanters, made in France (photo: writers photo Archive)

۳-۲. شیوه‌های اجرای مینا

مطابق با مطالعات انجام شده، میناکاری آثار به سه روش با رنگهای لعابی اُپک، طلا و لاستر انجام گرفته است. مواد اولیه ترکیبی رنگ مینا از سیلیکات، سودا، پتاس، اسید بوریک، مقداری اکسید سرب، فلاکس، آلومینا ، لاجورد، طلا و رنگهای آن از اکسیدهای فلزی مختلف ایجاد می‌شود (Taubes, 1970) .در مینای آبگینه پس از اجرای نقش بر روی اثر مورد نظر، در کوره–ای با دمای ۴۸۰_۵۴۰ درجه قرار می گیرد که با توجه به جنس شیشه‌ی زمینه، نوع رنگ و تکنیک اجرا شده، دمای پخت متفاوت است. طبق نمودار ۱ در آثار این مجموعه، رنگهای اُپک۴۳٪، فراوانی را داشته است. رنگ مذکور حالت مات و پوششی دارد. این رنگ‌ها به صورت پودری بوده و جهت آماده سازی نیاز به مقداری رزین[۶] و تینر[۷] دارند، که رزین جهت خمیری کردن و تینر به منظور رقیق نمودن و تعیین غلظت رنگ بکار می رود. از ویژگی این رنگ‌ها می توان به حالت پوششی و برجستگی قابل لمس آن اشاره کرد. در آثار این مجموعه رنگ‌ها متنوع و اغلب سفید، آبی، نارنجی، بنفش، صورتی، زرد، سبز و کرمی است. رنگ طلای مرغوب در مینای شیشه ۱۲٪ است، که از ترکیب کلرید طلا[۸] و روغن‌های آلی گوگرد دار به دست می آید (Speel et all, 2001). این رنگ در این مجموعه به دو شیوه طلاکاری مستقیم با فراوانی ۳۵٪ و طلاکاری برجسته با فراوانی ۱۳٪ به کار رفته است و مجموعاً بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده است. در طلاکاری مستقیم طرح مورد نظر با بهره‌گیری از رنگ‌مایه ساخته شده از طلا که غالبا رنگ اجرا و در کوره پخته می‌شود؛ اما در طلاکاری برجسته ابتدا طرح مورد نظر را با رنگ اُپک به‌صورت جسمی بر روی شیشه اجرا و پس از پخت اولیه، بر روی طرح اولیه طلاگذاری شده و برای دومین بار در کوره قرار می‌گیرد. در این مجموعه، سومین روش به رنگ لاستر با فراوانی ۹٪ اختصاص داشت (نمودار۱). لاستر کمترین رنگ به کار رفته در آثار این مجموعه بود. رنگ لاستر که قبل از پخت و پس از آن حالت براق دارد، تغییر شکل نقره و مس به طلای درخشان است که طی دمادهی و پخت، تبدیل به لایه‌های نازک و درخشان می‌شود (Akbari, 2013, p.43) . رنگ مذکور، طیف‌های متفاوتی دارد که در آثار این مجموعه به رنگ قرمز به کار رفته است. در جدول ۲ نمونه های شیوه‌های اجرای مینای این مجموعه آمده است.

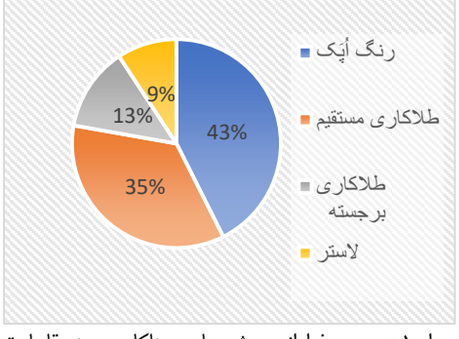

نمودار ۱ : بررسی فراوانی روش های میناکاری موزه قاجار تبریز (نگارندگان)
Chart 2: A study of the frequency of enameling methods of Qajar Museum in Tabriz (Source: Authors)

جدول ۲. انواع روش‌های میناکاری آبگینه‌های موزه قاجار تبریز (نگارندگان)
Table 2: Methods of enamel glassware of Qajar Museum of Tabriz (photo: writers photo Archive)

انواع رنگ Types of colors	نمونه مینای آبگینه‌های موزه قاجار تبریز Sample enamel glassware of Qajar Museum, Tabriz	جزئی از تصویر Part of the image	انواع رنگ Types of colors	نمونه مینای آبگینه‌های موزه قاجار تبریز Sample enamel glassware of Qajar Museum, Tabriz	جزئی از تصویر Part of the image
اُپک Opaque			طلاکاری غیر مستقیم (برجسته) embossed gilding		
طلاکاری مستقیم gilding			لاستر Luster		

۳-۳. نقوش میناکاری

مهمترین نقوش به‌کار رفته در مینای آبگینه‌های این مجموعه، نقوش گیاهی، انسانی، شیر و خورشید و کتیبه (رقم) است. به‌علاوه، نقوش فرعی مانند خطوط تزیینی پولکی شکل و نقطه‌چین‌های مرواریدی در کنار نقوش اصلی در برخی از آثار به‌کار رفته است.

۳-۳-۱. نقوش گیاهی

در میان نقوش به کار رفته در مینای نمونه‌های بررسی شده، نقوش گیاهی بیشترین کاربرد را داشت و در بین آنها نقش غربیِ کُندن با رنگ اُپک و طلا بیشترین میزان فراوانی و گل انار با طلا کمترین میزان فراوانی را داشته و پس از آن به ترتیب انواع برگها با رنگ مینایی اُپک، لاستِر و طلا، گل‌فرنگ نیز با رنگ های متنوع اُپک به صورت سفید، زرد، نارنجی، صورتی و بنفش اجرا شده است. نقش ترنج به صورت کنگره‌دار و تودرتو (دو یا سه ترنج)، با رنگ طلا و اُپک اجرا شده و فضای خالی بین ترنج‌ها در برخی از آثار با خالهای ریزی پر و مرکز آن با نقوش گیاهی و تصاویر شاهان قاجار و شیر و خورشید تزیین شده است.گل پنج پر نیز با رنگ اُپک به صورت سفید، زرد و قرمز اجرا شده است..

۳-۳-۲. نقوش‌انسانی

نقوش انسانی موجود بر آبگینه‌های مورد مطالعه، به دو دسته تقسیم می‌شوند: دسته نخست تصاویر زنان و مردان اروپایی با ۷٪ فراوانی است که بر روی تنگ‌ها و گلدان حک شده است. در ترسیم نقوش انسانی از رنگ اُپک و در برخی از آثار از شیوه چاپ چاپ سیلک اسکرین یا ترانسفر پرینت[۹](عکس‌برگردان) استفاده شده که به نظر می‌رسد برای تسریع در امرِ تزئین بوده است. در این شیوه، تصویر مورد نظر برای جدا شدن از کاغذ زیرین خود، حدود ۱۰ ثانیه درون آب قرار می‌گیرد تا از کاغذ متصل به آن جداشود، پس از جدا سازی، تصویر بر روی شیشه منتقل و سپس در کوره در دمایی حدود ۵۴۰ درجه (دمای پخت رنگهای مینا) حرارت دیده و بر روی شیشه ثابت می‌شود (Mousavian, 2012, p.33). تصاویر اروپایی در قابی بیضی شکل ترسیم و فضای پیرامون آن با نقوش گیاهی کُندن به شیوه طلاکاری تزیین شده است. تجسم این نقش‌ها در برخی آثار به صورت نیم‌تنه و در بعضی دیگر به صورت اندام کامل به‌کار رفته و لباس‌ها با رنگ‌های صورتی، آبی، نارنجی و بنفش دیده می‌شود. در بین نقوش انسانی ۴٪ به تصاویر شاهان و رجال سیاسی قاجار شامل: ناصرالدین شاه، امین السلطان (صدر اعظم ناصرالدین شاه، مظفرالدین شاه و محمد علی‌شاه) و مظفرالدین شاه بر روی شمعدان و چای‌دان‌ها اختصاص دارد. این تصاویر درون کادری بیضی شکل با پس‌زمینه سفید رنگ به صورت نیم‌تنه، با لباس فاخر، همراه با کلاهی جواهر نشان، دارای پنج پر و در برخی از آثار دست بر روی سلاح ترسیم شده‌اند که مبین قدرت و عظمت شاه و حکومت است. در تزیین فضای پیرامون شکل نیز از طلاکاری و نقوش گیاهی استفاده شده است.

۳-۳-۳. نقش شیر و خورشید

نقش نمادین شیر و خورشید ۴٪ از فراوانی را به خود اختصاص داده و بر روی شمعدان شیشه‌ای و تنگ‌های سرنیزه‌ای به‌کار رفته است. شیرهای نقاشی شده بر شمعدان با تاجی بر سر، دُمِ جهیده به بالا و شمشیری در دست با طلا و چهره خورشید با رنگ اُپک با چشم و بینی و دهان با شعاع‌های نوری نقاشی شده است. نقش شیر بر روی تنگ‌ها با استفاده از رنگ اُپک کِرِمی و با یال‌های پر پشت‌تر و با سایه‌پردازی‌های دقیق و واقع‌گرایانه‌تر و نقش خورشید نیز به رنگ زرد و با پرتوهای نور نقاشی شده است.

۳-۳-٤. کتیبه (رقم)

در میان نقوش به‌کار رفته در میناکاری این مجموعه، کتیبه، با فراوانی

۱٪ کمترین سهم را به خود اختصاص داده است. این نوشته بر بدنه تنگی است که بر روی آن، هشت قاب بیضی شکل با تکنیک تراش و درون هر یک از آنها نقوش گیاهی و شیر و خورشید و شکل زنان اروپایی با رنگ اُپک اجرا شده است. در یکی از این قابها نامِ "سید عبدالحسین" به خط فارسی با طلا حک شده که با توجه به این گفته موسویان که بر روی برخی از میناهای آبگینه وارداتی دوره قاجار از فرانسه و روسیه، نام سفارش‌دهنده به همراه سال سفارش نگاشته می‌شد (Mousavian,2012, p.121) احتمالاً کتیبه‌ی مذکور نیز نام سفارش‌دهنده باشد.

٤. مقایسه‌ی مینای آبگینه‌ی وارداتی با داخلی در دوران قاجار با توجه به آثار مورد مطالعه

تعدادی از آبگینه‌های ایرانی، در موزه متروپولیتن وجود دارند که شامل بطری، ابریق و گلدان به اندازه‌های مختلف و متعلق به قرن دوازدهم و سیزدهم ه.ق. بوده و بعضی از این قطعات دارای نقاشی و طلاکاری خشن (بدون ظرافت) است (Deymand, 1982, p. 231). طبق بررسی های انجام شده، آبگینه های میناکاری موجود در اکثرا موزه‌های ایران وارداتی بوده و از آثار داخلی تعداد کمتری در چند موزه و مجموعه های شخصی نگهداری می‌شود که برای شفاف‌سازی و تشخیص مینای اروپایی از ایرانی در این بخش مورد بررسی قرار گرفته است. بر طبق بررسی نمونه‌های مورد مطالعه، مینای آثار با استفاده از رنگ های لعابی اُپک، طلاکاری مستقیم و برجسته و لاستر اجرا شده و آرایه های تزئینی به کار رفته در مقایسه با آثار وارداتی کمتر و بسیار ساده‌تر است. نقوش شاخص به کار رفته در این آثار نقوش گیاهی شامل : ترنج، برگ مو، گل پنج پر، گل چهارپر، گل فرنگ و خطوط تزئینی پولکی شکل و تصویر ناصرالدین شاه است (اشکال۲ تا ۹). به نظر می‌رسد برخی از نقوش گیاهی در اواخر دوره قاجار با الگو برداری از نمونه های وارداتی نقاشی شده است. دیبا در این‌باره چنین می نویسد : «در اواخر دوران قاجار و دوران سلطنت مظفرالدین شاه، در مینای آثار ایرانی از نقاشی های آبگینه وارداتی الگوبرداری‌های ضعیفی انجام می‌شد که غالبا نقوش گیاهی مانند گل و برگ بود » (Diba, 1993). بر اساس مستندات، در اوائل این دوران، ساخت آبگینه‌های محلی در شهرهای مختلف ایران مرسوم بوده است که به دلیل وجود ناخالصی مذاب و حباب زدگی کیفیت پایینی داشتند. این ساخته‌ها دارای وجوه کاربردی و به عنوان ظرف تولید می‌شده است (Floor, 2003, p. 89). در نتیجه می‌توان چنین استنباط نمود که در اوایل دوران قاجار عدم رشد مینای آبگینه، به سبب فقدان تولید آبگینه های مرغوب، خلا زمینه و بستر مناسب و علاوه بر آن با عواملی چون کمبود رنگهای مینا، عدم آشنایی هنرمندان ایرانی با تکنیک‌های جدید در ارتباط بوده است. پس از سفر ناصرالدین شاه به اروپا و واردات آبگینه‌های پرتزئین، دولت قاجار تلاش‌های زیادی برای احداث کارخانه‌های رونق هنر شیشه‌گری نمود و آثاری که تولید شد نسبت به آثار اوائل دوره‌ی قاجار کیفیت بالاتری داشت (Khanpour et all, 2012) و این امر باعث هنرآفرینی هنرمندان مینای آبگینه بر روی آنها گردید.

شکل ۲: گلابپاش با نقش برگ مو، رنگ اُپک و طلاکاری
Fig. 2: Ewer with Grape leaves motifs, Opapue color and gilding
(www.saddleflasks.com)

شکل ۳: گلابدان با نقش گل پنج‌پر و رنگ اُپک و طلاکاری، موزه آبگینه و سفالینه ایران
Fig. 3: Decanter with flower motifs, Opapue color and gilding, Glassware and Ceramic Museum of Iran (photo: writers photo Archive)

شکل ۴: گلابدان با نقش گل پنج‌پر و رنگ اُپک، موزه آبگینه و سفالینه ایران
Fig. 4: Decanter with, flower motifs, Opapue color, Glassware and Ceramic Museum of Iran (photo: writers photo Archive)

شکل ۵: گلابپاش با نقش خطوط تزئینی، رنگ اُپک و طلاکاری، موزه آبگینه و سفالینه ایران
Fig. 5: Ewer decorative lines, Opapue Color and gilding, Glassware and Ceramic Museum of Iran (photo: writers photo Archive)

شکل۶: گلابپان با نقش گل، رنگ اُپک و طلاکاری، موزه آبگینه و سفالینه ایران Fig. 6: Ewer with flower, Opapue color and gilding, Glassware and Ceramic Museum of Iran (photo: writers photo Archive)	شکل ۷: پایه قلیان با نقش گل پنج پر درشت، رنگ لاستر Fig. 7: Hookah base with flower, luster color (www.saddleflasks.com)	شکل ۸: پایه قلیان با نقش ترنج، گل فرنگ و تصویر ناصرالدین شاه، رنگ اُپک Fig. 8: hookah base with bergamot, Rosette and the image of Nasser al-Din Shah, Opapue color (www.saddleflasks.com)	شکل ۹: اشکدان با نقش گل و برگ، رنگ اُپک Fig. 9: ashkdan with Rosette and leaves, Opapue color (www.saddleflasks.com)

۵. تجزیه و تحلیل یافته‌ها

مطابق با مطالعات انجام شده، میناهای این مجموعه شاملِ ظروف متنوعِ تنگ، جعبه‌جواهرات، جوهردان، چای‌دان، پایه‌قلیان، گلدان، شکلات‌خوری، شمعدان و چراغ نفتی نشان می‌دهد که این آثار از جنس شیشه‌های اُپالین، چند پوست، بارفَتن، شفاف بی‌رنگ و رنگین با کیفیت بالاست. تنوع فرم، جنس و همچنین فنون و نقوش مینای این مجموعه دلیلی است بر ورود آثار مذکور از کشورهای اروپایی مانند فرانسه، بوهمیا[۱۰] و ترکیه به صورت اهدایی و یا بنا به سفارش بازرگانان در آن زمان به بازارهای ایران سرازیر می‌شده است. بر اساس بررسی‌های انجام شده و بر اساس مستندات در دوران قاجار، فرم شیشه‌های تولید ایران شامل: تنگ‌های گردن‌بلند، اشکدان، پایه‌قلیان، گلاب‌پاش، گلابدان، حباب و مردنگی (محافظ چراغ) بود که کیفیت پائینتر و با آثار این مجموعه تفاوت زیادی دارد. شایان ذکر است که در طی حکومت ناصر الدین شاه قاجار، با افزایش روابط ایران و کشورهای خارجی و آغاز سفرهای او (۱۸۷۳ میلادی) به اروپا تحولات زیادی در جامعه ایجاد گردید. همزمان با این تحولات، تفاخر و تجمل‌پرستی نیز در جامعه مشاهده شد (Avery et al, 2002, p. 188)؛ از آنجایی که آبگینه‌های کارگاه‌های داخلی دارای وجوه مصرفی بوده و جنبه‌ی تزئینی در آنها رعایت نمی شد، دیگر پاسخگوی نیازهای جامعه نبود. در نتیجه، نرخ تقاضای کالاهای تزئینی و تجملاتی سرعت گرفت و واردات آبگینه از کشورهای اروپایی و ترکیه انجام گرفت که در سفرنامه–ی بسیاری از سیاحان آن دوران، بدان اشاره شده است. برای نمونه نام اُپالین نخستین بار حدود سال ۱۸۲۳ میلادی در کارگاه شیشه‌گری معروف باکارات[۱۱] در فرانسه به‌کار رفت. تولید این نوع شیشه طی سده‌های نوزدهم و بیستم در کارگاههای شیشه‌گری فرانسه رواج یافت و محصولات آنها از جمله اشیاء تجملی به رنگ‌های سفید، پشت‌گلی و آبی فیروزه‌ای به مشرق زمین صادر می‌شد (Melhman,1982, p.216). در این دوران شیشه‌های منقوش جزء کالاهای وارداتی از کشورهای اروپایی مانند فرانسه بود .(Isavi, 1983, p.408) که از شهرهای ساحلی عثمانی مانند ازمیر و از طریق تبریز ارسال می‌شد.(Diba, 2001) آثار اُپالین موجود در این مجموعه نمونه‌ای از آنهاست. ساخت شیشه‌های چند پوست نیز پس از قرن ۱۹ میلادی در بریتانیا گسترش یافت. گونه‌ای از این شیشه‌های چندپوست در فرانسه توسط امیل گاله[۱۲] که از پیشگامان مکتب آرت‌نوو[۱۳] بود تولید می‌شد. از این نمونه‌ها بعدها در آلمان و بوهمیا رواج پیدا کرد که برای تزیین آنها علاوه بر تراش از میناکاری نیز استفاده می‌شده است (Mackey, 2002). در این دوران هیچ کارخانه‌ای در ایران ظروف چندپوست مرغوب تولید نمی‌کرد و این ظروف از کشورهای اروپایی مانند بوهمیا و فرانسه وارد ایران می‌شد (Mousavian,2012, p.17). آبگینه‌های بارفتن موجود در این مجموعه محصول کارخانه بیکوز[۱۴] ترکیه است. در این دوران « کارخانه شیشه بیکوز در نزدیکی استانبول به تقلید از آبگینه‌های اروپایی محصولاتی تولید نمود که از جمله بارفتن بود » (Diba, 1993). میناهای آثار مورد مطالعه‌ی این مجموعه با استفاده از رنگ اُپک، طلا و لاستر اجرا شده و بیشترین میزان فراوانی مربوط به طلاکاری است، که نشان‌دهنده علاقه وافر ایرانیان به کالاهای پر تزیین در این دوران است. دیبا در این خصوص به اولین کریستال‌های قرن ۱۹ میلادیِ واردشده به ایران از جانب اوپا اشاره می‌کند که تراش‌خورده و طلاکاری‌شده بود (Diba, 1993). تاریخ نگار فرانسوی، هنری دالمانی[۱۵] نیز در مشاهده بازار تهران به دلدادگی ایرانیان به کالاهای پر زرق و برق و اشیاء بلورین وارداتی با تزیینات طلاکاری و تراش‌خورده اشاره کرده است (D'Allemagne,1999, p.577). وفور تکنیک طلاکاری در میناهای این مجموعه، به علت وجود آبگینه‌هایی است که طلاکاری افراطی آنها متاثر از سبک اشرافی روکوکوی[۱۶] فرانسه بوده است، روکوکو دوره‌ی هنری تزئینگرا دنیای غرب است که تزئینات طلایی رنگ در معماری و هنر آن به وفور دیده می‌شود؛ این دوران را در تاریخ هنر فرانسه می‌توان دوره اوج هنر تزئینگرای غرب خواند. در این مجموعه، تنگی که اهدایی ناپلئون بنا پارت به فتحعلی‌شاه قاجار بوده، نمایانگر شاخص تاثیر این سبک است، بطوریکه کل سطح بیرونی ظرف با نقوش تزئینی چرخان و دوّار روکوکویی با طلاکاری پوشانده شده

است. بیشترین آرایه‌های این مجموعه را به ترتیب فراوانی، نقوش گیاهیِ کُندن، انواع برگ، گل فرنگ، ترنج، گل پنج‌پر و گل انار تشکیل داده که برخی از آنها مورد علاقه ایرانیان بوده و تولیدکنندگان غربی نیز به این مهم توجه کرده‌اند. اگرچه برخی نقش‌های گیاهی مانند کُندن، به ظاهر بومی آن سرزمین‌ها بوده، اما تلاش تولیدکنندگان برای جلب توجه سفارش دهندگان ایرانی، آنها را وادار به نقش آفرینی‌های گیاهی ایرانی هم نموده است. به گفته‌ی مِلمن [۱۷]، در فرانسه نمونه‌های صادراتی آبگینه‌های مشرق زمین را با گل و بوته و منظره می‌آراستند .(Melhman, 1982, p.216) در بین نقوش گیاهی، کُندن بیش از بقیه به‌کار رفته بود. این نقش که در سایر هنرها روکوکویی– اسلیمی [۱۸] خوانده می شود؛ در دوران قاجار در آثار وارداتی از اروپا به وفور دیده می‌شود. خاستگاه این نقش را می توان از دوره ی روکوکو دانست؛ به گفته‌ی شاد قزوینی نقوش گیاهی در هم تنیده اسلیمی در این دوران از هنر ایران وارد هنر اروپا شد و با تمایلات فرهنگی فرانسه درهم آمیخت و وجهی اشرافیگرا یافت و در هنرهای تزئینی و معماری به کار رفت (shadghazvini et al, 2017, 20). این نقش بعدها در سبک هنری آرت نوو نیز ظهور پیدا کرد و در هنر مینای شیشه کشورهای دیگر چون بوهمیا نیز به کار رفت. در این مجموعه نقش مذکور علاوه بر مینای آثار فرانسوی در آثار بوهمیا نیز به کار رفته است. نقش کُندن به عنوان آرایه‌ای بازمانده از هنر غرب، هنوز هم در مینای آبگینه‌ی ایران کاربرد دارد ؛غافل از اینکه این نقش پس از طی مسیر از کشورهای اروپایی مجددا به اصل خویش فراخوانده شده و هنرمندان در مسیر سنتی ایرانی رهنمون شده‌اند. یکی دیگر از نقوش گیاهی غربی در این مجموعه نقش مایه‌ی گل فرنگ است. نقش مذکور که تا حد زیادی به گل رز طبیعی نزدیک و شبیه است، در بین میناکاران ایرانی به گل هفت رنگ شهرت یافته است؛ در آبگینه‌های وارداتی از فرانسه و بوهمیا دیده می‌شود؛ درباره ی این نقش نظرات متفاوتی وجود دارد؛ سیروس پرهام بر این باور است که نقش مایه گلفرنگ «در اصل، بوته گل سرخ محمدی یا گل سوری است که بومی ایران است و گل بوته‌های آن از روزگار صفوی در هنرهای ایرانی کاربرد داشته، گاه به تنهایی و گاه همراه با بلبل» (Gharavi, 2016, p.80). در این میان با توجه به پیشینه‌ی استفاده‌ی ایرانیان از نقش گل محمدی در هنرهای سنتی می‌توان چنین استنباط نمود که نقش مذکور در بین ایرانیان مقبول بوده و کشورهای اروپایی نیز برای فروش بیشتر محصولاتشان به این مهم توجه داشتند. از دیگر نقوش گیاهی این مجموعه، باید از نقش ترنج و گل پنج‌پر یاد کرد که مورد توجه ایرانیان بوده است. به نظر می‌آید عنصر تزئین نقاشی مینا روی آبگینه با وجود وارداتی بودنش باب ذائقه‌ی قشر سنتی ایران نیز بوده، چرا که نقوشی چون ترنج که ریشه در هنر سنتی دارد و با مفاهیم عرفان اسلامی مرتبط است و نیز نقش گل پنج‌پر که به گفته‌ی چیتسازیان با مفاهیم مذهب شیعه (نشان از پنج تن، پنج انگشت دست حضرت فاطمه (س) و در مواردی پنج اصل مورد پذیرش مذهب شیعه) در ارتباط است (Chitsazian, 2007, p.45)؛ در مینای آبگینه‌های وارداتی به وفور دیده می‌شود. به گفته‌ی رستخیز با توجه به اینکه افرادی که در دوران قاجار آثار آبگینه را برای بازار و فرهنگ مردم تولید کرده‌اند خارج از فرهنگ ایران بوده اند، ولی آگاهی و اشراف کامل به فضای فکری و ارزش های زیبایی شناسی ایران در آن زمان داشته‌اند (Rastkhiz, 019, p.124) برای نمونه از فرم ترنج در طول زمان توسط هنرمندان ایرانی، اشکال بدیعی مانند ترنج تودرتو و لبه‌کنگره پدید آمده (Daneshgar, 1997,158) است و در این مجموعه فرم ترنج تودرتو و کنگره دار بر روی تنگ‌های اُپالین آبی فیروزه‌ای که رنگ مورد علاقه‌ی ایرانیان بوده و از دیدگاه عرفان اسلامی پلی است بین این جهان و جهان دیگر و رنگی ابدی، ازلی و نشان دهنده‌ی مفهوم ایمان، (Gharavi, 2016, p.86) نقش شده است. نقوش انسانی این مجموعه را چهره و اندام زنان و مردان اروپایی و شاهان و رجال سیاسی قاجاری تشکیل داده است. تجسم مردان با لباس اروپایی و نقش زنان در قابی دایره یا بیضی، طراحی سر و گردن بدون پوشش و بستن گردنبند مرواریدی و حلقه‌ای از برگ‌های پیچیده به دور موهای آنها از ویژگی‌های نقوش انسانی اروپایی آبگینه‌های مورد مطالعه است. به نظر می‌رسد ترسیم دختران جوان در آثار فرانسوی این مجموعه متاثر از سبک روکوکو بوده است؛ در این برهه‌ی تاریخی، فرانسه پذیرای افکار و اندیشه‌های زنانه بود و از برکت وجود زنان، هنر فرانسه به پاکی و آراستگی شکل و ذوق رسید (Durant, 2004). در نتیجه به خاطر زن‌نوازی سبک روکوکو در نقاشی‌های این دوران، تصویر زن به وفور دیده می‌شود و هنر مینای این دوره نیز در از این نقش بهره گرفته است. چنانچه گفته شد، ارتباط با غرب در دوران قاجار، یک تحول سریع و بنیادی بود که باعث ایجاد تمایل به نوگرایی و تجمل در جامعه شد؛ به نظر می‌رسد ورود آبگینه ها با نقش‌مایه‌های زنان غربی نمودی از تمایل پادشاهان قاجاری به تجدد و تغییر جامعه‌ی سنتی ایران بود. در بین نقوش انسانی فراوانی تصویر شاهان و رجال سیاسی قاجار کمتر از نقوش اروپایی است و نخست این ذهنیت را ایجاد می‌کند که این نقش کمتر مورد استفاده بوده است. بر اساس منابع موجود، نقش مذکور از آرایه‌های تزیینی رایج و پرکاربرد آبگینه‌ها بوده و در آثار وارداتی و داخلی نیز به وفور استفاده می‌شده است. در این‌باره مراغه‌ای به رواج نقش کردن تمثال ناصرالدین شاه و شیر و خورشید بر روی اشیا شیشه‌ای در این دوران اشاره نموده است (Maraghei, 1979, 210_211). در این دوران، شاه قاجار در راس هرم قدرت بود و ایدئولوژی مسلط می‌کوشید تا شاه را بشری برتر معرفی کند که رتبه و مقام شاهی در میان مردم یک افاضه الهی محسوب شود (Etemad al Saltanah, 1971, 141). به گفته‌ی آژند نیز حکومت قاجار برای به رخ کشیدن قدرت خود از وسایل گوناگون از جمله معماری و هنر بهره می‌جست (Azhand, 2011, P.779). در این میان به نظر می‌رسد که چاپ تصویر ناصرالدین شاه بر روی آبگینه‌های این دوران و نشر سریع آن با استفاده از تکنیک چاپ، رسانه‌ای برای حضور شاه میان مردم، پذیرش قدرت او به شیوه ای ناخودآگاه در اذهان مردم و ضمیر فرهنگی جامعه بوده است. سنت تصویر کردن چهره‌ی پادشاهان قاجار، ریشه در مکتب پیکره‌نگاری این دوره دارد؛ نکته‌ای که در تصاویر چاپ شده‌ی پادشاهان و رجال سیاسی بر روی آبگینه‌ها وجود دارد، این است که بر خلاف پادشاهان پیشین به جای ریش تنها سیبیل دارند و احتمالا این شیوه آرایش صورت و همچنین شیوه‌ی پوشش آنها نیز تحت تاثیر اروپائیان بوده است. در آثار این مجموعه تصاویر ناصرالدین شاه و رجال سیاسی در مرکز ترنج‌های طلایی دیده می‌شود که به نظر می‌رسد، مفاهیم متناسب با اهداف شاهان با نوع قرارگیری تصاویر بر روی آبگینه‌ها و

ترکیب–بندی آنها با سایر نقوش مرتبط بوده است. با توجه به تعریف دهخدا نیز از ترنج : «ترنج زر کنایه از آفتاب عالم تاب است» (Dehkhoda,1999, p.6675)؛ می‌توان چنین استنباط نمود که این شیوه‌ی ترکیب‌بندی در تزئین آبگینه‌ها نیز سفارشی بوده و برای نشان دادن قدرت، شوکت و جلال دولتمردان قاجاری انجام می‌گرفته، چنان که گویی پادشاه همچون آفتابی بر پهنه‌ی آسمان می‌درخشد و بیننده و دارنده شیء را از الطاف وجود خود مستفیض می‌گرداند. در میان آثار، نقش شیر و خورشید و شاه و رجال سیاسی قاجاری به یک میزان به کار رفته است. در دوران قاجار به علت جنبه‌ی ملی گرایانه نقش شیر و خورشید، اهمیتش چنان است که در تزئین اکثر آبگینه‌ها در کنار نقش شاهان به کار می‌رفت. به گفته کسروی در دوره ناصرالدین شاه ، از سال ۱۲۸۴ه.ق. شیر به پا خواسته و برای نخستین بار شمشیر به دست گرفته است (Kasravi, 1987, 17)؛ بر روی آثار این مجموعه نیز، نقش شیر به پا خواسته با شمشیر و با یال بروز پیدا کرده که نشانگر واقع گرایی هنر اروپایی است. اگرچه عبارت "سید عبدالحسین" که مبین نام سفارش دهنده است، صرفاً بر یکی از ظروف نقش بسته است، اما همین امر در کنار سایر نقوش نشان می‌دهد که ایرانی‌شدن آثار از طریق خط فارسی و نمادها و سمبل‌های ملی چون شیر و خورشید بسیار مورد توجه بوده است.

نتیجه‌گیری

مینای آبگینه از جمله هنرهایی است که در آبگینه‌های وارداتی دوران قاجار به وفور دیده می‌شود. در این دوران، با توجه به گسترش روابط سیاسی ایران، توجه کشورهای صنعتی به کمبودها و نیازهای ایران جلب شد و بازارهای ایران را محل مناسبی برای ارائه کالاهای خود یافتند. آبگینه‌های مینای موزه‌ی قاجار تبریز گنجینه‌ی غنی از آثار مذکور است. بر طبق بررسی نمونه–ها، جنس آبگینه‌های این مجموعه که از اُپالین، سه پوست، بارفتن و شیشه‌های رنگین و بی‌رنگ شفاف بود و همچنین کیفیت بالای مینای آنها حاکی از آن است که آثار مذکور، ساخت و تولید کارخانه های صاحب نام کشورهای اروپایی و ترکیه در زمینه آبگینه سازی بوده که به صورت اهدایی و سفارش تجار و دولتمردان ایران به بازارها و دربار شاهان قاجاری فرستاده شده است. این پژوهش به دنبال آن بود تا با مطالعه مینای آبگینه‌های موجود در موزه قاجار تبریز، به این مهم نایل آید که میناهای مجموعه موزه قاجار تبریز از چه ویژگی‌های فنی (شیوه‌های اجرا) و بصری برخوردارند و حامل چه پیامی هستند؟ در پاسخ به بخش نخست سؤال، می‌توان شیوه‌های اجرای این آثار را اینگونه برشمرد: در روش‌های میناکاری، از رنگهای پوششی اُپک و با تنوع زیاد، به رنگ‌های سفید، آبی، نارنجی، بنفش، صورتی، زرد، سبز و کرمی و رنگ طلا به دو شیوه طلاکاری مستقیم و برجسته استفاده شده است؛ همچنین از لعاب لاستِر نیز استفاده شده که در آثار این مجموعه به رنگ قرمز است. در میان آنها شیوه‌ی طلاکاری بیشترین و رنگ لاستِر کمترین کاربرد را دارد. شاخص‌ترین نقوش به کار رفته در آثار، نقوش گیاهی و بیشترین کاربرد آنها را به ترتیب نقش کُندن، انواع برگ، گل فرنگ (هفت رنگ)، ترنج، گل پنج پر و گل انار تشکیل می‌دهد. علاوه بر نقوش مذکور، نقوش انسانی شامل اندام‌ها، چهره زنان و مردان غربی و تصویر شاهان و رجال سیاسی قاجاری، نقش شیر و خورشید و کتیبه (رقم) به کار رفته است. آرایه‌های به کار رفته در مینای آثار مذکور، تلفیقی از نقوش اروپایی و سنتی ایرانی بوده و نشانگر آن است که کشورهای خارجی جهت تسلط به بازارهای ایرانی، در تزئین محصولاتشان سلایق ایرانیان را نیز اعمال می‌نمودند. در پاسخ به بخش دوم سوال نیز تحلیل‌های انجام شده، به این مهم منجر شد که میناهای این مجموعه تجملاتی و اشرافی بوده که در دسته‌ای از آنها متاثر از سبک هنری غربی چون روکوکو بوده و در دسته‌ای دیگر نیز، با توجه به نقوش شاهان قاجار و رجال سیاسی و همچنین وجود نماد و نشان ملی شیر و خورشید در خدمت نمایش شکوه شاهان و دربار بوده و به عنوان ابزاری تبلیغاتی و مبین گفتمان سیاسی در حکومت قاجار بوده است.

پی نوشت

1. Silica
2. Luster

۳. اُپالین (Opalin) نوعی شیشه‌ی تزئینی است که به علت ترکیب سرب و مقادیر زیادی از قلع حالت نیمه پوششی و نیمه شفاف دارد.

۴. برای ساخت شیشه‌های سه پوست (Cameo Glass) ابتدا با لوله دم از کوره‌ی مذابی که معمولا بی رنگ است بر می‌دارند و در سر آن یک گوی ایجاد می‌کنند، سپس آن را در کوره مجاور که بار رنگین متفاوتی دارد وارد کرده مقداری مذاب برداشته، و در لوله دم می‌دمند، سپس مرحله سوم را با بار رنگین متفاوتی تکرار می‌نمایند .(Hosseini et al, 2000, p.55)

۵. بارفتن نیز اصطلاحی است که در ایران به نوعی شیشهٔ نیمه‌شفاف اطلاق می‌شودد؛ این نوع شیشه نیز به علت ترکیب سرب و مقادیر زیادی از قلع حالت نیمه پوششی دارد و نور را از خود عبور نمی‌دهد (Mousavian, 2012).

6. Resin
7. Thinner
8. Aucl3
9. Transfer print
10. Bohemia

۱۱. باکارات (Baccarat) نام کارخانه ای بود که در سال ۱۷۶۴ میلادی، لوئی پانزدهم، پادشاه فرانسه مجوزه راه اندازی آن را در

روستای باکارا در شرق فرانسه صادر نمود و محصولات آن از شهرت جهانی برخوردار شد.

12. Emile Galle

۱۳. این سبک هنری در قرن نوزدهم، یک جریان بین‌المللی در معماری و هنرهای تزئینی بود که صور نباتی پر پیچ و تاب، نقش‌مایه ی اصلی آن را تشکیل می‌داد که در کتاب‌آرایی و تزیین شیشه استفاده می‌شد (Pakbaz, 2011, p.17).

14. Beykoz
15. D'Allemagne

۱۶. اصطلاحی است در توصیف هنر تزئینی در زمینه های مختلف (معماری، اشیای زینتی و...)، مربوط به دوره‌ی لوئی پانزدهم که در حدود سال ۱۷۲۰ در فرانسه پدید آمد و سراسر اروپا را تسخیر کرد (Pakbaz, 2011, p.256).

17. Mehlman

۱۸. نقوش گیاهی پیچک‌وار که در دوره‌ی روکوکو وجهی تزئینی و اشرافی‌گرا یافت و در معماری و سایر هنرهای تزئینی مورد استفاده قرار گرفت (shadghazvini et al, 2017, 23).

References

Azhand, Yaghoub. (2011). Iranian Painting (Research in the History of Iranian Painting and Miniature). Tehran: Samat Publications. [in Persian]

[آژند، یعقوب. (۱۳۸۹). نگارگری ایران (پژوهشی در تاریخ نقاشی و نگارگری ایران). تهران : انتشارات سمت]

Avery, P., Hambly G., Meliville, Ch .(1991). The Cambridge History Of Iran. From Nadir Shah to The Islamic Republice. Volume 7. Cambridge University Press.

Akbari, Abbas. (2013). Containers. Tehran: peykareh Publications. [in Persian]

[اکبری، عباس. (۱۳۹۲). ظرف ها. تهران : انتشارات پیکره]

Chit Sazian, Amir Hossein. (2007). Symbolism and its effect on Iranian carpets. Iranian Carpet Quarterly: Goljam, No.45. [in Persian]

[چیتسازیان، امیرحسین. (۱۳۸۵). نمادگرایی و تأثیر آن در فرش ایران. فصلنامه علمی پژوهشی فرش ایران: گلجام، شماره ۴۵]

Daneshgar, Ahmad. (1997). Comprehensive Culture of Memorial Carpet (Iranian Encyclopedia). Tehran: Yadvare Asadi Publications. [in Persian]

[دانشگر، احمد. (۱۳۷۶).فرهنگ جامع فرش یادواره (دانشنامه ایران). تهران : انتشارات یادواره اسدی]

Dehkhoda, Ali Akbar. (1999). Dehkhoda Dictionary. Vol Fifth. Twelfth Edition. Tehran: Publishing and Printing InstituteUniversity of Tehran. [in Persian]

[دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغتنامه دهخدا. جلد پنجم. چاپ دوازدهم. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران]

Dimand, Maurice Esson. (1892). Islamic Industries Guide. Translated by Abdullah Faryar. Tehran: Bina, Volume II. [in Persian]

[دیماند، موریس اسون. (۱۸۹۲). راهنمای صنایع اسلامی. ترجمه عبدالله فریار. تهران: انتشارات بی نا، جلد دوم]

Diba Leyla s. (1993). Crystal. <www.iranicaonline.org/articles/crystal /v6/1993/p2.<

Diba, Leyla, s.(2001). Glass and Glassmaking in the Eastern Islamic Lands. 17th to 19th Century" Journal of Glass Studies 24, Pp. 187-93.

Durant, Will and Ariel. (2004). History of Civilization (Voltaire Age). Translated by Soheil Azari. Tehran: Scientific and cultural publications. [in Persian]

[دورانت، ویل و آریل. (۱۳۸۲). تاریخ تمدن(عصر ولتر). ترجمه سهیل آذری. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی]

Etemad Al-Saltanah, Mohammad Hassan Khan. (1971). Sadr al-Tawarikh, by Mohammad Moshiri, Tehran: Vahid. [in Persian]

[اعتماد السلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۴۹). صدر التواریخ. به کوشش محمد مشیری. تهران : وحید]

Floor, Willem (2003) , Traditional craft in qajar Iran (1800-1925) , California : Mazda publisher.

Ghaeni, Farzaneh. (2004). Museum of Iranian Glass and Pottery. Tehran: Farhangi Publications and Productions .

Gharavi Manjili, Zahra (1394). A study of social, cultural and artistic developments of Qajar period handmade glass. M.Sc. Thesis, Tehran University of Art. [in Persian]

[غروی منجیلی، زهرا.(۱۳۹۴). بررسی تحولات اجتماعی، فرهنگی و هنری شیشه‌های دست ساز دوره قاجار . پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر تهران]

Hassan, Zaki Mohammad. (1998). Iranian Art in Islamic Times. translated by Mohammad Ebrahim Eghlidi, Tehran: Sedaye Moaser Publications. [in Persian]

[حسن، زکی محمد. (۱۳۷۷). هنر ایران در روزگار اسلامی. ترجمه محمد ابراهیم اقلیدی. تهران : انتشارات صدای معاصر]

Hosseini, Ha., Behnoud, H, Hossein Baratali, Gh. (2009). General Encyclopedia of Iranian Handicrafts. Volume1. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [in Persian]

[حسینی، حبیب، بهنود، هادی و غلامحسین براتعلی. (۱۳۸۷).دایره المعارف عمومی رشته های صنایع دستی ایران.جلد۱. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی]

Islami, Mona, Rahnemoun, P. (2012). Enamelling on metal. Tehran: Samat Publications. [in Persian]

[اسلامی، مونا و پوپک رهنمون. (۱۳۹۱). میناکاری روی فلز. تهران: انتشارات سمت]

Kasravi, Ahmad. (1987). History of the Lion and the Sun, Tehran: Rushdieh. [in Persian]

[کسروی، احمد. (۱۳۵۶). تاریخچه شیر و خورشید. تهران: رشدیه]

Khanpour, A., Ashouri, M. (2012). Efforts of Qajar period for glass production in Iran, Cultural History Studies, Journal of the Iranian History Association. Third Year. No. 12, Pp. 53-82. [in Persian]

[خانپور، آرزو و محمدتقی آشوری. (۱۳۹۱). تلاش‌های دوران قاجار برای تولید شیشه در ایران. مطالعات تاریخ فرهنگی. پژوهشنامه انجمن ایرانی تاریخ. سال سوم. شماره ۱۲. صص۵۳_۸۲]

Rastkhiz, Sara. (2019). A study on the cultural semiotics of glass work Qajar period to the contemporary periods. Phd Thesisin Art Research. Tehran: Alzahra University. [in Persian]

[رستخیز، سارا. (۱۳۹۷). پژوهشی بر نشانه شناسی فرهنگی آثار شیشه‌ای دوره قاجار تا دوره معاصر. پایان‌نامه دکتری، دانشگاه الزهرا تهران]

René D'Allemagne, Henri. (1999). From Khorasan to Bakhtiari. translated by Gholamreza Samiei. Tehran: Tavous Publications. [in Persian]

[رنه دالمانی، هانری. (۱۳۷۸). از خراسان تا بختیاری. ترجمه غلامرضا سمیعی. تهران : انتشارات طاووس]

Speel, E., Bronk, H.(2001). Enamel painting: Materials and Recipes in Europe from c. 1500 to c. 1920. Berliner Beiträge zur Archäometrie. Band 18. Seite 43-1 00

Shad Qazvini, P., Pakseresht, S., Fatemi, M. (2017). Variety of Rococo Islamic motifs in Nasserite furniture Figure. Shushtar University of Arts Quarterly. Nos.9,10. Pp19_33. [in Persian]

[شاد قزوینی، پریسا، پاک سرشت، سیما و فریما فاطمی. (۱۳۹۵). تنوع نقوش اسلیمی روکوکویی در مبلمان ناصری. پیکره. دو فصلنامه دانشگاه هنر شوشتر. شماره۹و۱۰. صص۱۹_۳۳]

Maraghei, Ibrahim Beyk. (2006). Ibrahim Beyk Travelogue,

شاهد تهران]
Pakbaz, rooyin. (2011). Encyclopedia of Art (Painting, Sculpture and Graphic Art). Tehran: Farhang Moaser Publications. [in Persian]
[پاکباز، رویین. (۱۳۹۰). دایره‌المعارف هنر (نقاشی، پیکره سازی و هنر گرافیک). تهران : انتشارات فرهنگ معاصر]
Taubes, L. Basic Enameling, Pitman Pub. Co. New York, 1970.
www.saddleflasks.com
Agah Publications. [in Persian]
[مراغه‌ای، زین العابدین. (۱۳۸۴). سیاحت نامه ابراهیم بیک یا بلای تعصب او. تهران : انتشارات آگاه]
Mehlman, F. (1982). The illustrated guide to glass. Great Britain. London
Mousavian, Zahra. (2012). Study and classification of production methods and decoration of glass lighting fixtures of the Qajar period. Master Thesis in Art Research. Tehran: Shahed University. [in Persian]
[موسویان، زهرا. (۱۳۹۱). بررسی و طبقه‌بندی شیوه‌های تولید و تزیین لوازم روشنایی شیشه‌ای دوران قاجار. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه